

Вознюк О.В. Казка як наріжний науково-філософський ресурс розвитку дитини // Філософія для дітей: сучасний стан і перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 25, 26 трав. 2021 р.). – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. – С. 41-48.

Вознюк О.В.,

доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри англійської мови з методиками викладання у дошкільній та початковій освіті Житомирського державного університету імені Івана Франка, м. Житомир, alexvoz@ukr.net

КАЗКА ЯК НАРІЖНИЙ НАУКОВО-ФІЛОСОФСЬКИЙ РЕСУРС РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Окреслюється концепція навчальної казки. Показано, що казка як втілення аналітичного знання у "згорнутій" синтетичній формі реалізується у системі підсвідомих архетипових ідей, які здатні трансформуватися в науково-теоретичні сенси у процесі розвитку дитини. За таких умов, чим глибше занурюється дитина у світ чарівних казок та чим більш просторий цей світ, тим більше науково-теоретичних та філософських сенсів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати.

Ключові слова: *чарівна казка, концепція функціональної асиметрії півкуль головного мозку, навчальний ресурс казки.*

The concept of an educational fairy tale is outlined. It is shown that a fairy tale, as the embodiment of analytical knowledge in a "folded" synthetic form, is realized in a system of subconscious archetypal ideas that are able to be transformed into scientific and theoretical meanings in the process of child development. Under such conditions, the deeper the child is immersed in the world of fairy tales and the more spacious this world, the more scientific-theoretical and philosophical meanings the child is able to perceive, extract and crystallize.

Key words: *fairy tale, concept of functional asymmetry of cerebral hemispheres, educational resource of a fairy tale.*

Казково-метафоричний ресурс розвитку дитини реалізується у психолого-педагогічній науці та практиці, що вивчає особливості сприйняття і розуміння дітьми казкового змісту. Однак, у сучасній освітній теорії і практиці казку використовують в основному як виховний засіб, за допомогою якого в дітей формують ціннісні орієнтації, сферу моральний уявлень про світ, а також навчають способам моральної поведінки в системі суспільних відносин.

Навчальні ж функції казки, пов'язані з науково-філософським освоєнням дійсності людиною, найменш розроблені в дошкільній педагогіці і практично не реалізуються в сучасних освітніх системах. У той час як навчальний ресурс казки воістину колосальний, а його теоретичне обґрунтування і широке застосування дозволяє реалізувати нову парадигму дошкільної освіти [1; 2].

Відомо, що людина в онто- та філогенетичному періоду свого раннього дитинства відображає та освоює світ в основному на основі механізмів правої півкулі головного мозку, формуючи міфологічну/казкову реальність, виробляючи цілісне бачення й розуміння світу та розвиваючи синтетичне знання, що оперує міфологемами, які завдяки аналізу сучасною наукою виявляються здебільшого адекватними об'єктивному стану речей, виявляючи феномен "знання до пізнання" [5].

Тобто, мова та зміст міфу (у рамках якого світ постає цілісним неподільним комплексом) може одержувати наукову інтерпретацію на рівні механізмів сприйняття та розуміння світу лівою півкулею головного мозку людини. При цьому те, що у межах міфу існує синкретично і не підкоряється класичному лінійному принципу причини-наслідку, у сфері наукового світорозуміння може бути представленим як існуюче дискретно й причинно-зумовлене.

Цілість соціоприродного світу реалізується у єдності міфу та наукової теорії, що виявляє принцип культурно-історичної неперервності буття людства, знання якого про світ постають "існуючими від віку" у згорнутій асоціативно-метафоричній міфологічній, *казковій* формі, здатної трансформуватися у науково-теоретичні схеми в процесі розвитку людського суспільства [5].

Відтак, можна говорити про особливу роль чарівної казки як відображення міфологічної реальності, що є навчальним джерелом розвитку людства. Цей висновок стає зрозумілішими, якщо залучити *концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини*. Півкулі постають певним психофізіологічним фокусом людського організму, оскільки з їх функціями прямо або побічно пов'язані головні аспекти людської істоти. У зв'язку з цим наведемо розуміння особливостей півкульової асиметрії (табл. 1).

Таблиця 1

Головні нейропсихологічні, психологічні і психофізіологічні особливості півкульової асиметрії

<i>ПРАВА ПІВКУЛЯ</i>	<i>ЛІВА ПІВКУЛЯ</i>
Сприйняття континуально-польового, хвильового, енергетичного аспекту світу	Сприйняття дискретно-речового, корпускулярного, інформаційного аспекту світу
Орієнтація на минуле	Орієнтація на майбутнє

Циклічна організація реальності	Лінійна організація реальності
База інтуїтивно-підсвідомого (не-"Я") аспекту психічної активності	База рефлексивно-свідомого ("Я") аспекту психічної активності
Жіноче начало, енергія, емоції	Чоловіче начало, інформація, воля
Емоційно-образне, конкретно-експресивне, цілісно-синкретичне світорозуміння, що формують багатозначний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти відображення дійсності	Абстрактно-логічне, понятійно-концептуальне, дискретно-множинне світосприйняття, формує однозначний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти відображення навколишнього світу
Сприйняття предметно-образної конкретної інформації	Сприйняття знаково-вербальної, абстрактної інформації
Пасивність, безвольність, гіпнобельність	Активність, вольові дії, домінантність
Принцип позитивного зворотного зв'язку	Принцип негативного зворотного зв'язку
Механізми пошуку (вибору) способів досягнення мети.	Механізми цілепокладання
Сенсорні асиметрії	Моторні асиметрії
Ліве поле зору, ліва частина тіла	Праве поле зору, права частина тіла
Наближення предмета до спостерігачеві	Віддалення предмета від спостерігачеві
Гаряча колірна гама	Холодна колірна гама
Мелодія	Ритм
Континуальні геометричні форми	Дискретні геометричні форми
Нервові процеси збудження, симпатичний відділ вегетативної нервової системи, лабільність, сила нервових процесів	Нервові процеси гальмування, парасимпатичний відділ вегетативної нервової системи, інертність, слабкість нервових процесів
Фаза швидкого сну	Фаза повільного сну
Екстравертованість	Інтравертированість
Емпатія	Рефлексія
Енергетична регуляція поведінки	Інформаційна регуляція поведінки
Перша сигнальна система, мимовільна сфера психічної діяльності	Друга сигнальна система, довільна сфера психічної діяльності

Зауважимо про важливість урахування зазначених особливостей в освітньому процесі. На думку С.С. Пальчевського, цілісний процес пізнання здійснюється в результаті взаємодії операцій, які виконуються півкулями головного мозку людини. "Однак процес пізнання стає неповним, або й взагалі неможливим не лише тоді, коли зв'язок між півкулями головного мозку порушується внаслідок хвороби чи травми, а й тоді, коли згадане порушення відбувається на соціально-психологічній основі в процесі виховання та навчання. Дитяче сприйняття оточуючого світу відзначається цілісністю. Дитина звикла до формування у правій півкулі образу останнього у всьому багатстві геометричних форм, асоціацій, барв, запахів, звуків. У лівій у цей час

творюється своєрідний словесний каркас "відбитого" у правій півкулі. У цей каркас-схему, наче сторінки в книгу "вставляються" образи. Таким чином і спрацьовує механізм довготривалої пам'яті. Порушення синхронності в роботі двох півкуль кори головного мозку якраз і пов'язується з порушенням пропорцій "свідоме – несвідоме" або "раціональне – чуттєве" у процесі педагогічного впливу на школяра. Отже, межею прогресивного характеру традиційної навчальної системи найчастіше, з нашого погляду, виступає дисбаланс по лінії "свідоме – несвідоме", "раціональне – чуттєве". За цією межею швидко стомлюваність учнів, нерозуміння і несприйняття нового навчального матеріалу, апатія до навчання" [6, с. 118].

Потрібно відзначити, що в онто- і філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільший вираз якої досягається в зрілому віці. Потім півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли літня людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою і безпосередністю сприйняття світу, виражаючи, певною мірою, акмеологічний ідеал розвитку людини. Відтак, розвиток людини проходить від правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують як єдине ціле в основному за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до стану функціонального синтезу півкуль.

За таких умов, онто- та філогенетична динаміка півкуль реалізує рух від *підсвідомого* (правопівкульового) до *свідомого* (лівопівкульового) аспекту психічної діяльності, а від нього – до їх синтезу та виходу до *надсвідомого* (К.С. Станіславський, В.П.Симонов) як креативного статусу людини, який характеризує стан єдності протилежностей, що на рівні психічного відображення дійсності реалізується у феномені *дипластії* – фундаментальної здатності людини, що відрізняє її від тварини, поєднувати в одному життєвому контексті протилежні речі, поняття, психофізіологічні стани.

Якщо розвиток людини йде від правої півкулі до лівою, а від неї до їх функціонального синтезу, то це означає, *що соціально-педагогічні впливи та, взагалі, будь-яка інформація, що реалізуються на рівні функцій правої півкулі (у дошкільному та молодшому шкільному віці), трансформуються у певні абстрактно-логічні форми на рівні функцій лівої півкулі.* За таких умов *відбувається поступова актуалізація правопівкульової конкретно-образної інформації про світ (що переважає у дошкільному віці) у сфері лівопівкульових процесів (у середньому та старшому шкільному віці), коли конкретно-образне трансформується у абстрактно-логічне.*

Таким чином, казково-міфологічний зміст освіти перетворюється на науково-теоретичний, а, відтак, феномен функціональної неперервності півкуль

головного мозку передбачає єдність міфу та науки, їх взаємне обертання, коли міф може одержувати наукове розуміння, а сама наука використовувати "наукові міфи" (Томас Кун).

Загалом, історія людства доводить, що казка, притча, билина, міф, байка та інші засоби метафоричного відображення дійсності виступали та виступають одним з найбільш важливих когнітивних інструментів освоєння людьми певного типу наукової культури, своєрідним шляхом "входження" в неї, виявляються головним вербальним механізмом навчання та виховання на початкових етапах розвитку людського суспільства. Для дитини, що знаходиться на початковому етапі розвитку людської особистості, також характерна міфологічна та епічна картина світу, яка потім підкорюється теоретичній та прагматичній науковій картині.

При цьому лівопівкульове вербально-логічне мислення *"вирастає"* з багатозначного метафоричного правопівкульового освоєння дійсності людиною. За таких умов, метою розвитку людини є досягнення функціонального узгодження правопівкульового та лівопівкульового аспектів психіки, їх синтез, коли такі феномени, що співвідносяться з функціональною природою півкуль, як образ та ідея, предмет та знак, почуття та думка, єдине та множинне сполучаються, формуючи психологічну базу для інтуїтивного, медитативно-діалектичного, творчого, евристичного, віддзеркалення дійсності та її опанування, в процесі чого конкретне та абстрактне, експресивне та логічне інтегруються, породжуючи феномен автентичного, істинного буття.

Слід сказати, що, як вважають деякі вчені, властивість міфологічного відображення дійсності є чи не єдиним засобом "впіймати" та змістовно визначити об'єкти високого ступеня абстракції. При цьому *адекватне пізнання світу людиною передбачає сплавлення наукового (однозначного, переважно лівопівкульового) та міфологічного (багатозначного, переважно правопівкульового) типів осягнення світу, а це формує автентичну реальність як Істину* (її грузинський логік С.Б.Церетелі визначив як "єдність протилежностей"), у сфері якої інтегрується протилежності і формується дипластія.

Цей висновок знаходить підтвердження в дослідженнях академіка О. В. Третьяка, експерименти якого засвідчують, що учні і студенти краще засвоюють навчальний матеріал, сконструйований з понять, які мають спрощенні – *"нечіткі семантичні контури"*, що дозволяє об'єднувати їх в цілісні смислові конгломерати, встановлювати логічні зв'язки між концептуально далекими один від одного реаліями, теоретичними об'єктами, що відповідає творчому – *нечіткому, діалектичному, багатозначному, метафоричному, багатовимірному, нелінійному, творчому* – мисленню та

способу пізнання й освоєння світу.

Зрозуміло, що півкульовий синтез передбачає повне розкриття ресурсів "правого", творчого аспекту психіки (сутність якого полягає у вмінні мислити цілісно, багатозначно, поєднуючи факти та реалії, що належать до різних і навіть полярних сфер реальності), а тому слід не поспішати замінити активність правої півкулі лівою. Так, А. В. Запорожець писав, що розум людини, у котрої у дитячі роки не сформувалось належним чином безпосереднє сприйняття оточуючого світу та наочно-образне мислення, може одержати згодом односторонній розвиток, набути надмірно абстрагованого від конкретної дійсності характеру [4]. Деякі дослідники вважають, що таке суто однобічне мислення призводить до формування шизоїдного типу людини, яка характеризується однозначним "чорно-білим" світосприйняттям.

Більше того, як пише Е. Берн, саме у дитинстві кристалізується певний "сценарій" майбутнього життя людини. Цей механізм формування майбутнього сценарію життя у дитини пояснюється тим, що в цей час у неї спостерігається активність переважно правопівкульового аспекту психіки, що є характерним для гіпнотичного трансу та реалізує механізми сугестії (навіювання).

У зв'язку з цим суттєво відзначити, що *імпрінтинг* як процес формування міцних слідів зам'яти, має місце саме в контексті афективної ситуації, коли активна права "емоційна" півкуля головного мозку людини, у функціональній площині якої відбувається своєрідне *кодування майбутньої поведінки людини через призму наочності та образності, що знаходить своє найбільш послідовне відображення саме у казково-метафоричному способі осягнення та освоєння буття.*

При цьому *чим глибше занурюється дитина у світ казок та чим більш просторий цей світ, тим більше науково-теоретичних сенсів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати.*

Науково-філософський ресурс чарівних казок стає зрозумілим через їх інтерпретацію. Наведемо приклади. У казках "Про Ріпку" та "Про курку Рябу" ми можемо знайти втілення у формі наочно-дійового мислення багатьох математичних, фізичних, філософських, логічних принципів. Це й закони переходу кількості в якість, заперечення заперечення, а також правило послідовного аналітичного ("ланцюгового") мислення: "...баба за діда, дід за ріпку...". Це й один із законів катастроф ("...мишка хвостиком махнула та яєчко розбилося..."), який говорить, що будь-яка система може достатньо довго чинити опір зовнішній руйнівальній дії за рахунок внутрішніх компенсаторних можливостей, доки вона не вичерпає ресурси свого "гомеостазу" та не почне розпадатися, при цьому цей процес набуває лавиноподібного катастрофічного характеру, приводом для якого може слугувати зовсім незначна обставина.

Казка про "Колобка" демонструє маленьким дітям таємницю створення світу, який, по-перше, має сферичну форму, по-друге, створений двома протилежними аспектами ("дідусем і бабусею"), і, по-третє, створений з "нічого" ("по засіках поскребли") – фізичного вакууму.

Так, казка про "Золоту рибку" крім моральних аспектів, демонструє дітям не тільки закон перетворення кількості в якість, але і закон розвитку людини у напрямку Абсолюту: ніякі бажання і матеріальні претензії в цьому світі не можуть задовольнити навіть таку просту істоту, як стара жебрачка, що в кінцевому підсумку прагне вийти з предметного поля бажань у сферу абсолютного, коли бажає абсолютизувати саме бажання, зробивши Золоту рибку прислугою.

Казка може допомогти вивчення історії (В.Я. Пропп), оскільки багато історичних подій подібні до структури чарівної казки, що відкриває широкі перспективи для встановлення типових структур історичних та життєвих подій.

Казка постає важливим засобом обробки та розвитку внутрішнього коду внутрішньої мови дитини, де слова, як правило, замінюються іншими сигналами, наочними схемами. Діти зіштовхуються із серйозними труднощами при переході від прослуханого тексту до аналогічного, але переданого "своїми словами", зумовленими недостатньою сформованістю внутрішньої мови, в якій слова, поняття, як правило, заміщені іншими сигналами (образами, метафорами, наочними схемами тощо). Казка з її метафоричністю засобів вираження та принциповою зверненістю до правопівкульового відображення дійсності є надійним інструментом формування внутрішньої мови дитини.

Головне, чарівна казка постає й засобом розвитку спонтанного, парадоксального світосприйняття – вінця (та одночасно початкової точки) розвитку людини. Тут можна говорити про казкову "поезію безглуздостей" Люїса Керролла, про літературну традицію символічної інверсії, яка в дитячому словотворенні виявляється у цікавих мовних витворах дітей.

Гармонійна людина розуміється нами як така, що поєднує правопівкульову (багатозначну, метафорічну) та лівопівкульову (однозначну, аналітичну) логіку, типи мислення, що дає вихід у сферу розвитку парадоксальної діалектичної логіки, основи якої закладено саме в парадоксальних казках. Це, у свою чергу, визначає створення особливого педагогічного напрямку – *педагогічної парадоксології*, який ми розвиваємо [3].

Відтак, казка виступає важливим засобом розвитку творчих здібностей дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що зумовлено характерними для них особливостями сприйняття дійсності, передусім через призму міфологічно-казкових сюжетів. І якщо найбільш суттєвим аспектом нашого світу є рух, перетворення одного в друге, то казки, що рясніють різними

метаморфозами та багаті на міфологічно-циклічні події, якомога краще дають дитині уявлення про ідею мінливого, плинного, парадоксального світу як поєднання лінійних та циклічних процесів.

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає переборення ситуативної даності як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності", як вміння бачити ціле раніше за частини. Казка у даному випадку може виступати у вигляді засобу розвитку творчого уявлення дитини, її вміння переходити за межі безпосереднього буття та маніпулювати категоріями потенційного, віртуального.

Саме така надситуативна дія забезпечує стихійну орієнтацію дитини у сфері живих точок росту людської культури, оволодіння формами духовного й практичного досвіду людства, саме тут виявляється механізм універсалізації зони ближнього розвитку дитини, її розмикання в перспективу необмеженого становлення людини як суб'єкта культури та історії.

Розглянемо основні розвивальні філософсько-наукові аспекти казки про *Ріпку*, їх поетапну реалізацію в освітньому процесі закладів дошкільної і початкової освіти. Подамо поетапну *методику* роботи к казкою.

1. Автор казки, оповідання, притчі, коротка інтерпретація казки.

Казка народна. Коротка інтерпретація: посадив дід ріпку; коли вона виросла, знадобилися зусилля всіх членів родини, а також домашніх тварин для того, щоб витягнути ріпку із землі; зрештою, результат був досягнутий за допомогою миші, яка живе в норі біля будинку; всього знадобилося шість учасників для реалізації мети.

2. Освітньо-розвивальні ресурси.

2.1. Розвиток лівопівкульового абстрактно-логічного мислення, формування фізичних і математичних уявлень про світ, що реалізується у таких ідеях та уявленнях, як:

– принцип причини-наслідку, що полягає в тому, що причиною є процес посадки ріпки (у вигляді насіння), а наслідком – її зростання, в результаті чого ми отримуємо урожай;

– мета-результат: для того, щоб витягнути ріпку слід використовувати інструмент(и) – людей і тварин;

– перетворення потенційного в актуальне (потенційне насіння в решті-решт реалізується в актуальне – плід);

– зростання і зміни: зростання ріпки та перетворення насіння у плід;

– лінійний розумовий процес, що знаходить причини і наслідки;

– нарощування і сумація чинників: у процесі вилучення ріпки брали участі послідовно шість істот;

– діалектичний закон переходу кількості в якість: поступове збільшення кількості учасників, останнім з яких стала мишка;

– основний закон катастроф: система досить довго може підтримувати свою внутрішню стійкість при деструктивному впливі зовнішнього середовища до тих пір, поки система не вичерпає ресурси стійкості і не почне руйнуватися лавиноподібним чином, причому, чинником для цього може слугувати незначний вплив: маленька мишка.

2.2. Актуалізація функцій правопівкульового образного багатозначного міфологічного мислення, що реалізується у таких ідеях та уявленнях, як:

– процес прихованого і чудового росту насіння, яке дає результат – ріпку;

– ріпка при цьому в метафоричному вигляді втілює спосіб життя людини і результату цього життя;

– парадокс, який полягає в тому, що маленька мишка виявилася немов би головною причиною, що призвела до потрібного результату.

2.3. Розвиток мовлення.

Казка є досить короткою, її виклад використовує прості для вимови слова, які навчають дитину вимовляти конкретні буквені сполучення.

2.4. Розвиток екологічної свідомості, який передбачає формування у дитини уявлень про:

– зростання та розвиток природи;

– невичерпні ресурси природи, яка дає людині засоби до існування даром, варто лише посадити насіння;

– взаємодію з природою для отримання її благ;

– єдність людини і тваринного світу.

2.5. Розвиток морально-правової свідомості та соціальних контактів реалізується через формування у дитини уявлень про:

– єдність людини і тваринного світу;

– колективну працю і колективне зусилля для досягнення мети;

– соціальний устрій та систему соціально-природної ієрархії.

2.6. Психотерапевтичні ресурси.

Психологічні проблеми дитини при проектуванні на сюжет казки (особливо, якщо цей сюжет отримує сюжетно-рольову обкатку) отримують розв'язок (катарсис) в умовах ідентифікації дитини з проблемами казки. Казки про *Pinku* при цьому вчить дитину взаємодії людей і формує розуміння того, що кожен член спільноти однаково потрібен і цінний для життєдіяльності людського співтовариства.

3. Кілька паралельних (подібних) казок, оповідань, притч.

У В. О. Сухомлинського є оповідь "*Подвиг комара*" [7, с. 428]:

"Над глибоким проваллям стояла Бочка. Багато років вона стояла, і всі

дивувалися: міцно стоїть, ніхто її з місця не зрушить.

А то якось над проваллям пролітав Комар. Бачить, щось стоїть над самісінькою кручею. "Що воно таке?" – подумав Комар, опустився і сів перепочити.

Та ледве сів на ту Бочку, як вона звалилася в провалля...

Люди так і зойкнули, здивовані:

– Ти бач, який сильний Комар! Бочку зрушив, звалив у провалля.

Почув Комар, як його люди хвалять, і загордився:

– Значить, я й справді найдужчий у світі".

4. Конкретні методика роботи з матеріалом.

Сюжетно-рольова гра. Відтворення казки за допомогою малюнків, пластиліну та ін. Виклад казки. Повторення казки за вихователем. Демонстрація фізичних і математичних феноменів, розкритих у казці, за допомогою наочно-образних засобів. Зображення дитиною за допомогою малюнка свого місця (а також членів своєї сім'ї, своїх знайомих) в казці. Наповнення казки іншими казковими персонажами. Праця з сюжетом казки (діти змінюють сюжет).

Висновки. Інноваційні напрями сучасної педагогіки – навчальна казка та педагогічна парадоксологія – постають потужним ресурсом розвитку дитини, яка нині, здебільшого, перебуває у полоні *Всесвітньої павутини*, одним із негативних наслідків чого є розвиток в дітей "кліпового", "цифрового", "чорно-білого", "максималістичного" мислення та освоєння дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вознюк О.В. Казково-метафоричний ресурс формування наукового світогляду дітей // *Наукові записки Малої академії наук України*. Сбірник Наукових праць. Серія: Педагогічні науки. Вип. 3. К., 2013. С. 128-142.

2. Вознюк О.В. Феномен казки у розвитку дитини: від В.О.Сухомлинського до сьогодення // *Філософія для дітей*. В.О.Сухомлинський у діалозі з сучасністю : Педагогічні читання : Зб. наук.-методич. Праць / За заг. ред. О.В.Сухомлинської, О.В. Савченко. Житомир: ФО-П Левковець Н.М., 2017. С. 19-24.

3. Вознюк О.В. Педагогічна парадоксологія та її креативний потенціал // *Креативна педагогіка*. *Наук.-метод. журнал / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки*. Вінниця, 2015. Вип. 10. С. 67-74.

4. Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности // *Принцип развития в психологии*. – М., 1978. – С. 254–256.

5. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или "знание до познания" // *Природа*. 1991. № 11. С. 70–75.
6. Пальчевський С.С. *Сугестопедагогіка*. Рівне : РДГУ, 2002. 393 с.
7. Сухомлинский В. О. *Я розповім вам про казку... Філософія для дітей*. Збірка творів. Укладач Ольга Сухомлинська. Видавничий дім "Школа". 2016. 575 с.